

רוחניות ומיתוס

מאת יהודה ליבס

רוחניות והודו

בעברית החדשה קיבל המונח רוחניות משמעות חדשה ומפתיעה: הערצת הודו דווקא ואימוץ של תורות ופרקטיקות מארץ זו. חידוש שכזה דין הוא שיעורר מורת רוח. מדוע צריכים בני ישראל להרחיק נדוד? והרי הם בני הדת העתיקה, השורשית ובעלת ההשפעה העולמית, שברב-גוניתה כוללת, בצד ההלכה והמוסר, גם אספקטים מיסטיים, מיתיים, ופילוסופיים. הצרי אין בגלעד? והרי אין מחסור אצלנו במורי יהדות מכל הסוגים והגוונים, ומעצמו מתבקש שהמבקש "להתחבר לעצמו" יעשה זאת דרך מסורת עמו, המסורה בלשונו שלו. מי שמעדיף בריחה להודו דומה לכאורה שלא מקור מים חיים הוא מבקש, אלא חוויות של תירות המחברות לאופנה שטחית ברוח ה"ניו-אייג".

יתר על כן. אם נכון לחפש גם בדתות הגויים, סביר לפנות תחילה לנצרות או לאסלאם, הדתות המונותאיסטיות בעלות הזיקה ליהדות, ולא דווקא לחכמת הודו הרחוקה, אותה "אומה מופקרת", אם לנקוט בלשון ספר הכוזרי לר' יהודה הלוי (א, סא, לפי תרגום ר' יהודה אבן תיבון) שהגדיר כך את אנשי הודו, והוסיף ותיארם כמי ש"מכעיסים את אנשי התורות בצלמיהם ואליליהם ותחבולותם, ואומרים כי הם מועילים להם... וחיברו בזה ספרים מעטים חברים יהירים מבני אדם נפתה בהם מי שדעתו קלה".

ר' יהודה הלוי אומנם לא הכיר את הודו מקרוב, ועתה עומדים לרשותנו מקורות טובים יותר, אך גם על תיאוריהם של רוב מבקשי הרוחניות בדורנו (להבדיל מחוקרים מקצועיים) אינני סומך. אין צורך להיות בהודו (ואני לא הייתי שם) כדי לפקפק בתובנות של הנוסעים החוזרים בהארה חדשה, ומתארים את הודו, כמין עולם אחר, מלא רוחניות דתית שלווה, בלא עבר ועתיד, בלא עצבנות ובלי דאגות ובלי אלימות, עולם שבו הסבל, העוני והמחלות משתלבים עם היופי והעושר לתמונה הרמונית אחת.

ואני, מה לעשות, אינני מצליח להתגבר על הספקנות. האופי הסובייקטיבי של תיאורי החוזרים בולט לעין, ולעתים כמעט מכריז על עצמו. פעם שמעתי אחד מתלונן על העצבנות בארץ המתבטאת בצפירות בצמתים, ואחר כך, בסיפורי זיכרונות הודו הסביר ששם אומנם הנהגים לא מורידים את היד מן הצופר כמעט, אבל זה חלק מן השלוה הרוחנית. לא השתכנעתי: אלה ואלה בצפון מצפצפים, ומה נשתנו אלו מאלו?!

אינני מאמין שההודים אכן כה אדישים לחיי העולם הזה, לסבל לניגודים ולפוליטיקה, ושהם באמת כל כך לא אלימים. הכרוניקה העיתונאית המגיעה משם אינה מאשרת זאת כלל, ואף לא ההיסטוריה. דומה שתורת אי האלימות של גנדי יכולה היתה להצליח רק מול הקולוניאליסטים, עם כל אכזריותם. ברגע שנסוגו האנגלים מהודו פרצה שם מלחמת אזרחים קשה יותר מכל מה שחוותה התת-יבשת בימי שלטונם, ואף גנדי עצמו נפל קרבן במלחמה זו (אגב, בימי מלחמת העולם הראשונה המליץ גנדי דווקא על התגייסות אחיו ההודים לצד האנגלים, כנגד אויביהם, שאיש לא ידע את פשר איבתם. בעמדה דומה נקט גם פציפיסט מפורסם אחר, מרטין בובר שלנו, שבאותה מלחמה, הרצחנות האווילית ביותר שארעה בתולדות העולם, המליץ בחום על התגייסות היהודים, במקרה זה לצד הגרמני).

גם ידיעה אלמנטארית של דת הודו, אינה מאשרת את התיאורים דלעיל שבפי החוזרים השיכורים מרוחניות. האפוסים ההודיים העתיקים מלאים קרבות, קנאה ורצח, והדת אינה מתאפיינת באחוה מחוסרת גבולות אלא דווקא במשטר של קסטות מוגדרות. יש להניח שמעט ידיעה היתה מפוגגת את התמונה הדו-ממדית העולה לעיני התייר הניזון ממראה עיניו ומהסברים המיועדים לתיירים, הטבולים ברוטב המאחד של השפה האנגלית והתקינות הפוליטית. המצוי בפנים בוודאי יודע ומכיר לא רק את ריחות הפרחים והקטורת אלא גם הלכות מפורטות של מותר ואסור, טמא וטהור, כמקובל בדתות.

(מעניין היה גם לדעת איך מדברים ההודים בינם ובין עצמם על הזרים המציפים אותם ומבקשים להיות כמותם. אני משער שרבים מהם מודים לאלים, שאסרו אומנם לאכילה את הבהמות המשוטטות ברחובות, אך שלחו תמורתן את הארנקים המהלכים. ומכל מקום סבור אני שמי שנשאר בביתו ואינו נוסע להודו קרוב יותר לרוחניותם של אנשי הודו, שהרי גם ההודים אינם רגילים לעזוב את מקומם ולבוא לארצנו.)

ועם כל זאת אין לזלזל בתיאורי החוזרים. תיאורים כאלה מצויים גם בספר החדש "מהודו ועד כאן:

הוגים ישראליים כותבים על הודו והיהדות שלהם", וחלקם נכתבו על ידי אנשים קרובים לי (חברים ותלמידים), שאני מכירם כאנשי רוח ותרבות מן השורה הראשונה, ששקועים ומעמיקים בדתיות היהודית. אלה, גם אם אינם מתארים אלא את הודו שבראשיהם (אינני מתכוון כמובן למומחים בתרבות הודו, שגם דבריהם באו בספר זה), עדיין יש מקום לעסוק בשאלה איך הגיעה לשם הודו זו, ומה משמעות הדבר. פסיכולוגים תלמידי יונג יוכלו אולי להסיק מכאן משהו על הבלתי מודע הקולקטיבי של אזרחי ישראל, ואילו אני אלמד מכאן פרק בדת ישראל.

בשבה יצר עבודה זרה

בספר הנזכר חוזרים שבי הודו ומביעים את ההכרה שדווקא שם התחדדה הבנתם את דת ישראל. מלילה הלנר-אשד, חוקרת הזוהר המעמיקה (שעסקה רבות גם בלימוד תרבות הודו), חותמת את מאמרה בדברי תודה לארץ הודו המקלה על הישראלים "לראות את יופיים של חיי המנהג והטקס היהודיים". הרב דורי הנמן מספר במאמרו איך בעקבות נסיעתו להודו התקרב לממדים נוספים של היהדות – תורת הקבלה. ורבקה מרים, המשוררת הנהדרת הכל-כך יהודיה, נזכרת בעת ההתבוננות בפולחנות הודו (ארץ שעוררה בה רגשות סותרים) בעבודת בית המקדש, ובעת ובעונה אחת חשה היא גם תחושה קשה של עבודה זרה. בהקשר זה נזכרת רבקה מרים בסיפור התלמודי על עקירת יצר עבודה זרה מן העולם, ומוסיפה: "ואולי עם העקירה הזאת נעקר גם חלק מן האמונה בכלל". בשורות הבאות מבקש אני לפתח הערה זו, מתוך עיון באותו סיפור תלמודי.

לפי סיפור זה (יומא סט ע"ב, שלניתוחו לפרטיו נדרשתי במאמרי "להחזיר לאל את פניו"), בראשית ימי בית שני התפללו החכמים על יצר עבודה זרה שיתבטל מן העולם, ואכן ניתן הוא בידם, וראו איך יוצא הוא בדמות גור אריה מבית קודש הקודשים. ראו החכמים כך, וביקשו גם על יצר העריות. גם מבוקשם זה ניתן בידם. אסרו החכמים בכבלים את יצר העריות למשך שלושה ימים, ואז לא נמצאה בעולם אף ביצה בת יומה.

יצר העריות, כך מלמד הסיפור, הכרחי הוא לקיום העולם, ומן ההקבלה אפשר ללמוד שכך הוא גם בנוגע ליצר העבודה הזרה (עוד נחזור לכך בסיום דברינו). לא בכדי שכן יצר זה בבית קודש הקודשים ודמותו היתה דמות אריה. בימי בית שני, אחרי שיצא הוא משם, בא כלב על מקומו (ראה יומא כא ע"ב).

כפי שיצר עריות שומר על חיוניות האָרוס שבחיי המשפחה, כך שומר יצר עבודה זרה על חיוניותו של המיתוס הדתי. השגרה והקבע הם אויבי הדת. ברגע שהאלהי הופך לבנאלי אין עבודה שהיא יותר זרה ומנוכרת ממנו. הדת חייבת בחינה מתמדת, וזאת עשויה להתבצע במבט מבחוץ.

לפיתוח ולהסברה של רעיון זה אקדיש את דברי הבאים, ומאחר שאינני נוסע למקדשי הודו, איעזר בדברי בטקסטים של דתות זרות, ובדרך זו אקיים הלכה למעשה את הדברים על הצורך הדתי במבט מבחוץ. אפתח את דברי בעיון במשמעות המקורית של המלה religion, היא המלה המשמשת לציון מושג הדת בשפות אירופה, שבהשפעתה קיבלה אף המלה "דת" בלשוננו את הוראתה. עיון זה ייעשה בעזרת חכמי הדתות שהמלה religion משמשת בלשונם באופן מקורי.

religion כמציאה מחדש וכקשר

המלה religion (או בצורת religione או בגרסאות אחרות, לשון לשון ודרכה) נשאלה ללשונות אירופה מן הלטינית, ובשפה זו צורתה היא religio (ובנטיה religionis וכו'). חכמי הדת והלשון התלבטו בשאלת גיזרונה של המלה, ויש מהם שהביעו את הדעה המעניינת שהמלה גזורה מן הפועל relegere (הקיים גם בצורה religere), שמשמעותו לבחור מחדש או לשוב ולקרוא (re פירושו מחדש ו- legere פירושו לבחור או לקרוא בספר). הדת במלוא מובן המלה היא אפוא זו שנבחרת תמיד מחדש, וזאת בניגוד ל- superstition (= superstition), שמשמעותה אמונה תפלה. הגדרה זו נמצאת בספר התיאורטי המעמיק ביותר שנכתב ברומי העתיקה בשאלת בחינת הדת, הוא ספרו של קיקרו, על טבע האלים (ב 28). קיקרו (ליתר דיוק הפילוסוף הסטואי שקיקרו שם בפיו את הנאום הנישא בחלק זה של הספר) מבחין שם בין superstitiosi, כך מכונים אותם שמבלים את ימיהם בתפילה ובהעלאת קורבנות כדי שבניהם יחיו אחריהם (הוא גוזר superstitiosi מ- superstites, שפירושו: מאריכים ימים אחרי מישוהו), ובין העוסקים מחדש ובוחרים מחדש, או חוזרים וקוראים, ונקראים לפיכך בשם שהוראתו חיובית: religiosi.

אין לתרגם כאן religiosus (צורת היחיד של religiosi) כ-"מדקדק במצוות" (זה תרגומה של אביבה קציר, המתרגמת העבריייה של על טבע האלים), אף שמשמעות כזאת נודעת ל-religiosus במקומות אחרים. מקום אחד כזה הוא חרוז של משורר עתיק עלום שם, שמצטט פיגולוס (מלומד רומאי בן זמנו של קיקרו, המאה הראשונה לפני הספירה), בקטע המצוטט אצל הלקטן גליוס, בספרו לילות אטיקה (ד 9). אומנם גם לפי חרוז זה נגזרה religio מבחירה מחדש, אך הנגזרת religiosus, כבר השתחקה ואיבדה את משמעותה המקורית, וקיבלה משמעות שלילית, כמי שהפסיק לבחור מחדש, וקפא על שמריו: "יש להיות בוחר מחדש (religens, צורת הבינוני של הפועל religere), אך להיות religiosus – אסור". ובמקור: religentem esse

oportet, religiosum nefas (לפי נוסח אחר סוף החרוז הוא *religiosus ne fuas*, שפירושו: *religiosus*, כלומר דתי, - אל תהי!).

המחברים שנזכרו לעיל השתייכו כולם לדת הרומית העתיקה. אך כך סבר בעניין *religio* גם אוגוסטינוס, גדול ההוגים הנוצריים כותבי הלטינית בעת העתיקה (במאה החמישית לספירה). בספרו על עיר האלהים (י' 3) כותב אוגוסטינוס שמשמעותה של הדת (*religio*) הוא לבחור מחדש באל שאותו זנחנו (גם להוראת "זנחנו" משתמש כאן אוגוסטינוס בפועל מאותו שורש: *neg-legere*). ניכר שאוגוסטינוס, שהתנסה בדתות ובשיטות שונות לפני שבחר בנצרות, מדבר כאן מניסיונו ומלבו. אומנם בסוף ימיו חזר בו אוגוסטינוס ממקצת דעותיו, וכתב ספר הנקרא בחינות מחדש (*retractationes*). אומנם שמו ועניינו של הספר הולם להפליא את הפירוש הנ"ל של *religio* (= בחירה מחדש), אך בספר זה (יג 9) חוזר בו אוגוסטינוס מאותו פירוש, וגוזר את המלה *religio* מן הפועל *religare* שפירושו לקשור, באומרו: "כששואפים אנו אל האל האחד, וקושרים (*religantes*) לאותו אחד את נשמותינו - רווחת האמונה שזהו מקור המלה דת (*religio*) - נפטרים אנו מן האמונה התפלה (*superstitio*)". ובהמשך מציין אוגוסטינוס במפורש שפירוש זה של *religio* עדיף בעיניו על זה שהבאנו לעיל.

מה ראה אוגוסטינוס לחזור בו מדבריו? אולי בזקנותו, בהיותו קרוב ליום המוות, חדל כבר מחיפושיו, ומצא מנוחה נכונה וקשר אמיץ עם אלהיו. כאן עשויים אנו להיזכר בר' שמעון בר יוחאי (רשב"י), גיבור ספר הזוהר, שבהגיע יומו האחרון פתח את דרשת המוות המופלאה שלו, המכונה אידרא זוטא, במלים (זוהר ח"ג רפח ע"א, בתרגום מארמית לעברית): "כל הימים שקשור הייתי בעולם הזה, בקשר (במקור "קטירא") אחד נקשרתי בו, בקב"ה".

אליבא דאמת, מילותיו אלה של רשב"י, יותר משהן מזכירות את אוגוסטינוס, מזכירות הן את מילותיו של מי שככל הנראה השפיע על אוגוסטינוס בעניין זה (במלים "רווחת האמונה שזהו מקור המלה דת" רומז אוגוסטינוס לכך שאין זו המצאה שלו). כוונתי לחכם הנוצרי לאקטאנטיוס, שקדם לאוגוסטינוס בכמאה שנה, ובספרו על המוסדות האלהיים (ד, 28) מתפלמס עם דברי קיקרו דלעיל, ומגיע למסקנה שאליה הגיע אוגוסטינוס בזקנותו, אך בניסוח קרוב מאוד לדברי רשב"י הנ"ל: "בכבל זה של יראת שמים כפותים אנו ומקושרים (*relegati*) אל האל, ומכאן קיבלה את שמה הדת (*religio*) בעצמה". ואכן המלה "קטירא" או "קשרא" (= קשר), וגם בצירוף "קטירא" (= דמהימנותא" = קשר האמונה, או: קשר נאמן) משמשים בווהר גם בהוראה קרובה לדת, או *religion* (ראה למשל זוהר ח"ב, לח ע"א).

גם גזירה כזו של *religio*, מלשון קשירה, אינה עניין נוצרי בלבד. לאקטאנטיוס מצטט בדבריו שם את המשורר-הפילוסוף הקדום לוקרטיוס (איש המאה הראשונה לפני הספירה), שבספרו על טבע הדברים (א, 931; ד, 7), מעיד על עצמו שבא "להתיר את קשרי הדתות". "דתות" שכאן, בלטינית *religionum* (היא המלה *religio* בצורת גנטיב רבים), משמעותם רגשות פחד שמקורם באמונות תפלות. משהו דומה לזה נמצא גם אצל סריוס (איש המאה החמישית לספירה), בפירושו לאיינאיס, השירה האפית הרומית הגדולה שחיבר ורגיליוס, גדול משוררי רומי (איש המאה הראשונה לפני הספירה). באפוס זה (ח, 349) נוקט המשורר במלה

religio במשמעות פחד ואימה, וסריוס מפרש ואומר שהפחד נקרא religio, מפני שהוא קושר (religet), צורת קוניונקטיבוס) את השכל.

אם religion עניינה קשר, הרי מזכירה היא מאוד את המילה הערבית "אעתקאד", שמובנה אמונה (וכן את המלה הערבית "עקידה", שפירושה עיקר אמונה), שכן השורש "עקד", בערבית כמו בעברית, פירושו קשר. ואכן "אעתקאד" היא בעיקרה אמונה קבועה, שאינה משתנה (דומה שגם למלה העברית "אמונה" יש אסוציאציה כזאת, שכן השורש אמן, בעברית ובערבית, עניינו ביטחון וקביעות). וודאי שכך לפי הרמב"ם שבספרו מורה נבוכים (א, נ), הגדיר את האמונה (ובמקור הערבי "אעתקאד") במלים אלה (בתרגום שוורץ): "דע המעיין בספרי זה, שהאמונה (= אעתקאד) אינו העניין הנאמר אלא העניין המצטייר כאשר מקבלים-כאמת שהוא כך כפי שהצטייר... ולא נמצא בדעת מקום לדחות אמונה זאת ואין להעלות על הדעת דבר שונה ממנה".

הדת כחוק וכקשר

מצאנו אפוא לדת שני פירושים מנוגדים זה לזה. לפי האחד הדת היא מה שיש לבחור תמיד מחדש, ולפי השני אין היא אלא דבר קשור וקבוע, שאינו ניתן לשינוי. דומה שבעברית גוברת דווקא המשמעות השנייה. כך גם מבחינה לשונית: המלה "דת" מקורה בשפה הפרסית (בתנ"ך נקריה היא רק במגילת אסתר), ופירושה "דבר נתון" (הפרסית והלטינית שייכות שתיהן למשפחת השפות ההודו-אירופאיות, והמלה הפרסית מקורה של "דת" קרובה אכן למלה הלטינית datum, שפירושה – דבר נתון). מובנה של הראשון המלה הוא "חוק", ומשמעות זו וקשרה אל המובן האטימולוגי הראשוני "נתון" ניכרים היטב בפסוק "והדת נתנה בשושן" (אסתר ג, טו; ה, יד).

מלכתחילה היתה אפוא "דת" חוק נתון וקבוע. ואם בהמשך התפתחות השפה ניתנה למלה זו המשמעות של religion, בוודאי גברה כאן אפשרות גזירתה של מלה לטינית זו מלשון "קשר", ואין כאן כל "בחירה מחדש" (גם המלה הלטינית lex שמציינת חוק, קשורה בגיזרונה אל הפועל שמשמעו קשר, אותו שעומד ביסוד המלה religio, לפי אפשרות זו של גזירת המלה). דומה שבימי הביניים, אחר שאף אוגוסטינוס חזר בו וגזר religio מלשון קשר, אפשרות זו הפכה להיות דומיננטית, ובחירה מחדש נשתכחה מן הלב. לנטייה זו הצטרפה גם המלה הערבית המציינת דת, היא "דין", שמקורה במילה הארמית (והעברית), שמשמעותה חוק וצדק ואף עונש ונקמה.

אין לתמוה על העדפת "קשר" על פני "בחירה מחדש". זו באמת האפשרות המועדפת, וגם הפילולוגים החדשים מעדיפים גיזרון כזה למלה religio (העדפה כזאת מצויה למשל במילון הלטיני Lewis and Short). הקביעות, העתיקות והמסורת הן מאושיות הדת, וכן החוק המלווה בשכר ועונש, ואף הממסד הדתי, ובלי אלה קשה מאוד לקיים את רגש הקדושה. באלה תלויים אפילו החידושים הדתיים ופריצות הגדר הנועזות. שהרי בלי רקע של דת קבועה לא תימצא לחדשנים גדר לפריצה, והעזתם לא תעורר אלא גיחוך (כאן נזכר אני בתנועות "העיידן החדש"). רק לעתים נדירות בהיסטוריה עולה ביד איש אשר רוח אלהים בקרבו לקיים קשר חדש ולפתוח ממנו דת חדשה.

הקשר הדתי הוא ברית (גם משמעות זו נודעת למלה "קשרא" בזוהר, ראה למשל ח"ב, לה ע"א). בראש וראשונה הכוונה כמובן לברית שבין האדם לאלהיו, אך טיבה של ברית שהיא עניין פורמאלי וקבוע, והאדם הבודד מחובר בה לאלהים לא רק באופן פרטי וספונטאני, אלא דרך ממסדים ומסורות שהניחו אחריהם המייסדים הכריזמאטיים. אכן, אם יש לו לאדם אמונה דתית מן הסוג שעליה המליץ הרמב"ם בדבריו לעיל, "שאיך להעלות על הדעת דבר שונה ממנה", מקיים הוא, בד בבד עם הקשר הדתי הממוסד, גם קשר ישיר עם האלהות. דומה שהרמב"ם עצמו הגשים זאת באישיותו, בהגיעו להישגים מדהימים גם בפילוסופיה וגם בהלכה, אך לא בנקל נמצא לכך דוגמאות נוספות.

אמונתו של הדתי המודרני איננה אמונת הרמב"ם. הוא נשען יותר על המימד ההיסטורי של הברית הדתית, ורואה עצמו מחויב לדת אבותיו מפני שזו הונחלה לו מדורי דורות, ונתקדשה בקדושת המסורת. מושג הדת מזדהה יותר ויותר עם המושג "מסורת", ומצד זה דווקא מתהדק הקשר בין "דת" ובין "קשר", ואולי גם באמצעות הקשר לשוני נוסף, כי דומה שהמלה "מסורת" מתקשרת בתודעה גם לשורש "אסר" (בנוסף על "מסר"), ושורש זה מתפרש כאן גם כ"קשר" וגם כ"איסור", שני מאפייניה של הדת. קשר אל האלהות מקוים בעיקר באמצעות האמונה במקורה האלהי של הדת, אך מקור זה מיטשטש והולך מפני שעם ריבוי הדורות מתארכת השרשרת האנושית המקשרת (ואף מפרידה) בין האל לפרט המאמין, שאמונתו נתלית יותר ויותר באמונת בשר ודם.

גם האמונות והדעות, או התיאוריות הדתיות, המתלוות לקידוש המסורת התרחקו מסוג האמונה שעליה המליץ הרמב"ם. היום דווקא בקלות רבה "יעלה על הדעת דבר שונה ממנה". ראשית, מפני שבימינו אף הפילוסופיה אינה מתיימרת לאחיזה באמת שוודאותה מוחלטת. שנית, מאחורי הניסוחים הפילוסופיים של הרמב"ם מנצצים פניה האינדיווידואליים של האלהות, שאתה מקיים המחבר קשר מתמיד של יראה ואהבה (כמתואר בסוף ספר מורה נבוכים), כפי שניסיתי להסביר במאמרי "יהדות ומיתוס" ו"להחזיר לאל את פניו", ופנים כאלה אי אפשר להעביר במסורת.

אמונת הדתי המודרני מתאפיינת אומנם ברציונאליות, אך זו אינה דומה לשכלתנות הרמב"ם. הרציונאליות המודרנית היא מינימליסטית, ובאה בירושה מן האפולוגטיקה של תנועת ההשכלה, שביקשה לטשטש את היסודות הייחודיים שבמחשבת היהדות, ולהעמידה על עקרונות כלליים שנחשבו אז לתקינים פוליטיים. היהודי הדתי המודרני מקושר, מצד אחד, למסורת ולדת לגליסטיות, לחיוב במצוות בלא טעם פנימי (עלילת הלגליזם שטפלו הנוצרים על היהדות אומצה על ידי המשכילים והפכה לאידיאולוגיה יהודית "חיובית"), ומצד אחר לביטויים הדתיים של עקרונות מוסריים כלליים. קשר כזה אינו יכול להיות אמיץ ביותר, בעיקר אצל מי שלא ספג משדי אמו את רוח ישראל ואורח החיים הדתי. כשלמצוות אין משמעות מצד עצמן, ואין נוכחות אמיתית של האל המצווה, קשה לזכור תמיד את כללי הברית והקשר לעם ומסורתו, ולאורם בלבד להקפיד על קלה כבחמורה בכל צעד ושעל. גם עקרונות המוסר האוניברסאליים אינם מספיקים, את אלה אפשר לקיים גם בלי דת (וביתר קלות, שכן בלעדיה הופכים למיותרים מאמצי הפלפול שמטרתם ליישבם עם כל מקורות הדת), ונוסף על כך, במחשבה הפוסט-מודרנית נחלש כידוע אף תוקפם של עקרונות אלה עצמם.